

іграшки та гендерно-відповідне маркерування. Третій фактор – особливості гендерно-відповідної поведінки дошкільників під час періоду вільної гри. Четвертим фактором впливу на формування гендерних уявлень хлопчиків і дівчаток є те, що у своєму повсякденному житті в дитячому будинку вони, наприклад, прибирають свою кімнату, допомагають накривати на стіл, найстарші хлопчики й дівчатка допомагають молодшим і т. д. Спостерігається, що хлопчики достатньо часто виконують гендерно-невідповідні своїй статі ролі й обов'язки. П'ятий фактор – це гендерно-відповідні вербальні настанови вихователів дитячого будинку (наприклад, вихователь говорить: «Хлопчики, нехай дівчатка пройдуть першими» і т. д.). Шостий фактор – це фемінізованість соціального оточення в стінах дитячого будинку, оскільки в процесі повсякденного обслуговування, виховання й навчання дошкільників беруть участь жінки. Сьомий фактор – систематичне проведення святкових і навчально-виховних заходів. Восьмий фактор полягає в неоднакових можливостях взаємодії кожного вихованця дитячого будинку із членами своєї сім'ї. Перелічені фактори містять велику кількість гендерно-забарвленої інформації, що має вплив на формування гендерних уявлень дошкільників – вихованців дитячого будинку.

1. Бендас Т. В. Гендерная психология / Т. В. Бендас. – С. Пб. : Питер, 2008. – 431 с.
2. Каширская И. К. Социально-психологический анализ основных источников информации и процесса гендерной социализации / И. К. Каширская // Вопросы психологии. – 2003. – № 6. – С. 56–63.
3. Краснопольська Т. М. Основні теоретичні конструкти гендеру [Електронний ресурс] / Т. М. Краснопольська. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>.
4. Ткалич М. Г. Гендерна психологія : навчальний посібник / М. Г. Ткалич. – К. : Академвидав, 2011. – 248 с. – (Серія «Альма-матер»).
5. Чекалина А. А. О формировании Я мальчика и Я девочки – мужчины и женщины / А. А. Чекалина // Мир психологии. – 2002. – № 2. – С. 110–117.

УДК 159.923.2:004

Ігор Іванків

ІДЕНТИЧНІСТЬ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОЕКЦІЯХ

Висвітлюється проблема визначення поняття ідентичність у соціально-психологічних підходах сучасної психології. Аналізується трактування поняття «ідентичність» у психології, його еволюція й трансформація. Визначаються та обґрунтовуються сутнісні характеристики феномену ідентичність у рамках соціального конструктивізму й психологічної герменевтики.

Ключові слова: ідентичність, статуси ідентичності, «Я-концепція», персональна ідентичність, конструкти, нарративна ідентичність.

The problem of the definition of identity in social psychological approaches of modern psychology. We analyze the interpretation of the concept of «identity» in psychology, its evolution and transformation. Identification and justification of the essential characteristics of the phenomenon of identity within social constructivism and psychological hermeneutics.

Keywords: identity, identity statuses, «self-concept», personal identity, constructs, narrative identity.

Вивчення ідентичності особистості набирає все більшої популярності серед зарубіжних і вітчизняних науковців. Спостерігається активне збільшення досліджень у філософії, соціології та психології. Незважаючи на численні дослідження, і досі не існує чіткого трактування цього поняття.

Мета статті – проаналізувати існуючі соціально-психологічні підходи до вивчення питання ідентичності, висвітлення соціального конструктивізму та психологічної герменевтики як методологічного піходу дослідження проблеми ідентичності.

Етимологія слова «ідентичність» походить від пізньолатинського «*identitas*» – «тотожність», яке, у свою чергу, виникло як похідне від займенника *idem, eadem* – «той самий», що не втрачає свого наповнення в будь-яких трансформаціях [9]. Феномен ідентичності є складним для вивчення, оскільки існує термінологічна плутанина у визначенні того, що ж є ідентичність.

Терміни «самість», «образ Я», «Я-концепція» у ряді робіт використовуються як синоніми. Для одних авторів ідентичність виступає однією з властивостей «Я-концепції», для інших «Я-концепція» – як частина ідентичності або її ядро. Ще Е.Еріксон говорив про те, що «ідентичність у найбільш загальному сенсі збігається багато в чому з тим, що ряд дослідників включає в поняття «Я» у всіляких його формах – «Я-концепції», «Я-системи» або того флюктуючого «Я-досвіду», що описаний П.Шилдером, С.Федерном та іншими дослідниками» [4, с.218].

У нашій роботі ми вирішили провести порівняльний аналіз підходів до дослідження ідентичності. Думаємо, що в науковій літературі варто виділити загалом три групи досліджень. Основними відмінностями в уявленнях про поняття ідентичність можна вважати визначення цього поняття, погляди на структуру й особливості, механізм формування.

До класичного підходу слід віднести психоаналітичний напрям (З.Фрейд, Е.Еріксон, Дж.І.Марсія). Термін «ідентичність» увів у психологію З.Фрейд. Найбільша заслуга в розробці поняття «ідентичність», визначення його структурно-динамічної характеристики належить Е.Еріксону. Усі подальші теоретичні викладки опиралися на його концепцію. За Е.Еріксоном, ідентичність (*identity*) – це внутрішня безперервність (*continuity*), цілісність і тотожність (*sameness*) людини самій собі. Володіння ідентичністю він вважав відчуттям й усвідомленням себе, незмінним незалежно від змін ситуації й ролі; переживання свого минулого, теперішнього та майбутнього як єдиного цілого; це – відчуття зв'язку між суспільною безперервністю і визнанням цієї безперервності іншими людьми. Зміст ідентичності складають: природні задатки, базові потреби, здібності, значущі ідентифікації, ефективні захисні механізми й соціальні ролі. Усе це закладається в дитинстві й зумовлює переживання людиною відчуття ідентичності [4, с.59].

Е.Еріксон виділяє три основні рівні аналізу людської природи (відповідно до ідентичності): індивідуальний, особистісний і соціальний:

- на індивідуальному рівні ідентичність – це результат усвідомлення людиною власної часової тривалості;

- на особистісному рівні ідентичність – це відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, що зумовлює деяку тотожність самому собі;
- на соціальному рівні ідентичність – це особистісний конструкт, який відображає внутрішню солідарність людини із соціальними, груповими ідеалами й стандартами [1].

В іншому руслі ведеться розробка ідей Е.Еріксона Дж.Марсією, який продовжив його роботу в галузі експериментальних досліджень. На основі теоретичних конструкцій Е.Еріксона Дж.Марсія створив статусну модель ідентичності. Саму ідентичність він визначив як структуру Его – внутрішню динамічну організацію потреб, здатностей, переконань й індивідуальної історії, що самостворюється. Для операціоналізації поняття ідентичності він висунув припущення, що ця структура виявиться феноменологічно через «вирішення проблем». Відповідно до цієї теорії, ідентичність може перебувати в одному з декількох станів (статусів): досягнута ідентичність, передчасна ідентичність, мораторій, дифузійна ідентичність. Статус ідентичності описується на підставі двох параметрів: 1. Чи пережита криза. 2. Чи прийняте рішення. Стосовно цього Дж.Марсія виділив чотири стани, або статуси ідентичності:

1. Досягнута ідентичність. Цим статусом володіє людина, що пройшла період кризи й самодосліджень, сформувавши певну сукупність особистісно-значимих для неї цілей, цінностей і переконань. Така людина знає, хто вона й чого вона хоче, і, відповідно, структурує своє життя. Таким людям властиве почуття довіри, стабільності, оптимізм щодо майбутнього.

2. Мораторій. Цей термін Дж.Марсія використовує стосовно людини, що перебуває в стані кризи ідентичності й активно намагається розв'язати її, пробуючи різні варіанти. Така людина постійно перебуває в стані пошуку інформації (читання літератури про різні можливості, бесіди з друзями, батьками, реальне експериментування зі стилями життя). На ранніх стадіях такого пошуку людина переживає почуття радісного очікування й цікавості.

3. Передчасна ідентичність. Цей статус приписується людині, що ніколи не переживала стану кризи ідентичності, проте має певний набір цілей, цінностей і переконань. У людей з передчасною ідентичністю її елементи формуються на ранньому етапі життя й не в результаті самостійного пошуку й вибору, а в основному внаслідок ідентифікації з батьками або значущими іншими.

4. Дифузійна ідентичність. Такий стан ідентичності характерний для людей, які не мають міцних цілей, цінностей і переконань та які не намагаються активно сформувати їх. Вони або ніколи не перебували в стані кризи ідентичності, або виявилися нездатними вирішити виниклі проблеми [18].

Таким чином, психоаналітичний підхід трактує ідентичність як динамічний процес здобування людиною потреб, соціальних ролей, ідентифікацій, прийнятих рішень, здібностей тощо. Описані вище теорії виділяють та обґрунтовують структурні компоненти й види ідентичності.

Окремої уваги заслуговує ситуативний підхід дослідження феномену ідентичності, який пов'язують з іменами М.Шерифа, Д.Кемпбелла та іншими.

М.Шериф першим почав вивчати групову й міжгрупову поведінку. У його дослідженнях ідентичність як психологічний феномен виступала наслідком усвідомлення людиною своєї причетності до якої-небудь групи, що може відбуватися під впливом реальних міжгрупових дій. Він показав, що під впливом ззовні введеного фактора – змагання (конкуренції) в умовах обмежених ресурсів, можна змінити взаємодію між групами. Дослідження М.Шерифа та його однодумців установили, що людина, включена в певні міжгрупові відносини, приймає конкретне групове членство й діє згідно з груповими нормами, а також те, що значущу роль в її поведінці починають грати не особистісні, а соціальні чинники [20]. Інший видатний представник цього напрямку Д.Кемпбелл розвинув ідеї М.Шерифа про природу міжгрупового конфлікту. Учений вважав, що відносини конкуренції, що супроводжуються передбаченням реальної загрози, ґрунтуються на реальному конфлікті інтересів між групами, незалежно від часу його виникнення [14]. Як бачимо, дослідники цього напрямку не зосереджують увагу на самому феномені ідентичності, а розглядають її в рамках групової приналежності як усвідомлення людиною своєї причетності до цієї групи. Основний акцент зроблено на вивченні ситуації, у якій перебуває міжгруповий процес.

До неklasичних підходів вивчення ідентичності особистості відносимо: символічний інтеракціонізм (Дж.Мід, Ч.Кулі, Є.Гофман); когнітивний підхід (Г.Тешфел, Дж.Тернер, М.Хог). У межах символічного інтеракціонізму, який аналізує символічні аспекти соціальних взаємодій й опирається на ідею соціального походження Я, дослідження ідентичності пов'язують переважно з роботами Дж.Міда, який вивчав становлення особистості під впливом взаємодій з іншими людьми. Під ідентичністю (або «Я») Дж.Г.Мід розумів здатність людини сприймати своє поведіння й життя як зв'язане, єдине ціле й підкреслював значення когнітивних процесів, особливо рефлексії, що дозволяє суб'єктові в процесі взаємодії передбачати установку партнера й сприймати себе з погляду партнера, тобто здійснювати «прийняття ролі іншого» [19].

Є.Гофман відзначає, що ідентичність здійснюється у взаємодії, тлумачить її як процес означування. Він уводить поняття знака. Знак – це будь-яка ознака людини, що використовується нею в ситуації взаємодії для підкреслення деяких якостей, своєї відмінності від інших [3]. Р.Фогельсон запропонував модель боротьби ідентичностей. Він думає, що в людині відбувається боротьба між чотирма видами ідентичності: реальна ідентичність (я сьогодні); ідеальна ідентичність (яким я хочу бути); негативний, зухвалий страх (яким я не хочу бути) і пропонована ідентичність (набір образів, які індивід транслює іншим людям для того, щоб вплинути на оцінку ними своєї ідентичності). Людина, включена в боротьбу ідентичностей, намагається наблизити реальну ідентичність до ідеального й максимізувати дистанцію між реальною й негативною ідентичністю. Це досягається шляхом маніпулювання пропонованою ідентичністю в соціальній взаємодії [8].

Так, Ч.Кулі ввів поняття Я-концепція як уявлення людини про саму себе, що є суб'єктивним відбитком думки оточення. Це – уявлення людини про те, як

її оцінюють інші, воно істотно впливає на її ідентичність. Особистість формується в результаті численних взаємодій з іншими людьми. Унаслідок цього людина створює своє «дзеркальне Я», що складається з трьох елементів: як мене сприймають інші; як вони реагують на те, що бачать у мені; як я відповідаю на сприйняття інших. Важливу роль у становленні «Я-концепції» грає взаємодія з групою значущих людей, яку Ч.Кулі назвала первинною групою (родина, неформальні об'єднання, професійна група тощо). У такому тлумаченні ідентичність може виступати частиною «Я-концепції», відповідальною за усвідомлення людиною своєї групової приналежності. Тому ідентичність у Ч.Кулі являє собою своєрідний відбиток узагальнених інтеракцій, що мають місце в ході особистісного, неформального, безпосереднього спілкування [15]. Отже, зазначений підхід розширив учення про соціальну ідентичність через аналіз впливу соціального оточення на уявлення людини про себе. Головний акцент дослідники роблять на соціальних ролях і взаємодії як основі формування, розвитку ідентичності особистості.

У межах когнітивного підходу, представниками якого є А.Тешфел, Дж.Тернер, Г.Брейкуел та інші, ідентичність інтерпретується як когнітивна система, що виконує роль регуляції поведінки у відповідних умовах. Ідея про наявність двох аспектів ідентичності – особистісного й соціального – найбільше повно втілилася в класичній теорії соціальної ідентичності А.Тешфела й Дж.Тернера. Автори стверджують, що особистісна ідентичність формується на базі ідентифікації фізичних, інтелектуальних і моральних якостей, соціальна ідентичність – результат ідентифікації людини з конкретною спільністю: расою, національністю, професійною групою тощо.

Так, А.Тешфел приходять до поняття «міжособистісний – міжгруповий континуум», у якому розташовуються всі поведінкові реакції людини. На одному полюсі можна розмістити варіанти соціального поводження людини, зумовлені фактом групової спільності, на іншому – такі форми соціальної взаємодії, які визначаються індивідуальними характеристиками її учасників (людина діє як більш-менш незалежна істота, що приймає рішення на основі власних критеріїв). «Перехід» з одного полюса на інший розглядається вченим як прояв соціальної й особистісної ідентичності [5].

Таким чином, ідентичність когнітивістами трактується як система когнітивних процесів, які проявляються в досягненні соціальних потреб через категоризацію себе й навколишнього світу. Окрім того, особистісні й соціальні складові ідентичності є частиною єдиного цілого.

Постнекласичний підхід включає в себе сучасні дослідження в руслі конструкціоністичного напрямку (Ф.Барт, П.Бергер, Т.Г.Стефаненко та ін.), який ідентичність розглядає як сферу соціального пізнання.

Соціально-конструктивістський рух «починається, коли робиться виклик концепції знання як ментального образу». Знання можна розглядати як «щось, що представлено в лінгвістичних побудовах» й, отже, «не як щось, що люди містять у своїй голові, а як щось, що люди створюють спільно. Мови – це, по суті, взаємодії». Конструктивна модель аналізу отримала поширення в сучасній науці під впливом ідей когнітивної психології. Сутність цієї моделі полягає у визнанні

соціального конструювання реальності, що приводить до утворення культурної єдності групи, що стає сенсом існування групи. Цю модель застосувала Т.Г.Стефаненко до дослідження етнічної ідентичності [10, с.270].

Соціологи П.Бергер і Т.Лукман відзначають, що індивіди наче конструюють соціальну реальність у контексті даної культури, продукують моделі соціальних взаємин, опираючись на власні індивідуальні властивості й властивості інших соціальних суб'єктів, які, у свою чергу, проявляються у взаєминах з ними [2]. Отже, на думку соціологів, ідентичність – своєрідний компонент процесу соціалізації, виступає показником успішності соціалізації особистості.

Дж.Келлі з метою пояснення механізмів формування ідентичності запропонував систему конструктів. Він розробив теорію особистісних конструктів, засновану на філософії конструктивного альтернативізму. Кожна людина, що активно взаємодіє зі світом, може дати альтернативні тлумачення ситуації або об'єктів, доступні для вибору. Головна функція людської психіки, на думку Дж.Келлі, полягає в дослідженні реальності, прогнозуванні майбутнього й контролі над поведінкою. Поведінка – це не тільки реакція на обставини, а й прогноз майбутнього. Кожна людина в певному розумінні – дослідник. Вона будує гіпотези, зважує, оцінює дані досвіду й розбіжності індивідуальних думок, стимулює факти. Цей процес набирає форми конструювання. Термін «конструювання» автор концепції вживає як синонім інтерпретації, тлумачення. Інтерпретуючи реальність, споруджуючи системи конструктів, одно слово, сприймаючи навколишній світ, людина вже якимось ставиться до нього, тому поведінка людини визначається не просто реальністю самої по собі, а її переломленням через суб'єктивну призму конструювання. Дж.Келлі, дав таке визначення: «Конструкт – це симультанна констатація подібності й розходження» [7]. Отже, у психології Дж.Келлі конструкт виступає в ролі фундаментальної категорії, з якої виходять конкретні уявлення про механізми психічної діяльності. Ядро особистості становить система конструктів; це та багатогранна призма, через яку переломлюються зовнішні впливи.

Постмодерністи розмірковують по-іншому. Фокусують свою увагу на тому, як використана нами мова формує наш світ і наші переконання. Саме в мові суспільство конструє своє бачення світу. На думку постмодерністів, єдині слова, які люди можуть знати, це слова, які ми розділяємо в мові, а мова – це інтерактивний процес, а не пасивне отримання істин. Групи конструюють «лінзи», через які їхні учасники інтерпретують світ. Ті реальності, які кожен з нас приймає як належне, це реальності, якими суспільство оточує нас із самого народження. Ці реальності забезпечують практики, слова й досвід, на основі яких ми будуємо своє життя [21].

Особливої уваги, вважаємо, заслуговує германевтичний підхід у вивченні ідентичності особистості. Так, за словами Н.В.Чепелевої, процеси розуміння та інтерпретації, за допомогою яких людина усвідомлює, упорядковує та організовує власний досвід, впливають на внутрішньоособистісну узгодженість, забезпечуючи тим самим безперервне відчуття ідентичності. Завдяки означеним вище процесам, у людини утворюються стабільні організовані когнітивні структу-

ри, які й лежать в основі її ідентичності. Н.В.Чепелева розрізняє особисту й особистісну ідентичність, як ми розрізняємо особистий і особистісний досвід: «...Можна припустити, що особистісна ідентичність об'єднує, інтегрує особисту, соціальну, культурну і національну ідентичність». Персональна ідентичність може розглядатись як соціокультурна репрезентація, оформлена й організована як певна когнітивна структура, такою когнітивною структурою є наративи [12]. Саме вони виступають інтерпретаціями соціокультурного світу й дають можливість конструювати власну внутрішньопсихічну реальність, а відтак відображають ідентичність особистості.

Так, Дж.Капрара й Д.Сервон указують, що життєва історія – це соціокультурно зумовлений наратив, що є складовою «Я-концепції». Модель життєвої історії – це модель ідентичності, оскільки особиста історія людини надає сенсу її досвіду й виконує винятково важливу роль у визначенні Я. Тому розвиток стабільного відчуття ідентичності базується на здатності людини брати участь у діалозі та створювати узгоджені наративи [6].

У контексті соціально-конструктивістського світогляду важливо приділяти увагу культурним і контекстуальним історіям так само, як й історіям індивідів. Згідно з М.Мейром, історії оживляють життя. Вони зближують і роз'єднують нас. Ми живемо у великих історіях нашої культури. Ми проживаємо історії. Нас проживають історії нашої раси й місцевості [17, с.127]. За словами Дж.Брунера, «... ми організуємо свій досвід і свою пам'ять людських подій, головним чином, у формі наративу – історій, вибачень, міфів, причин робити або не робити щось тощо» [13].

Відповідно до тлумачень психологічної герменевтики, у якій особистість розглядається як оповідач історій, у центрі уваги повинна бути проблема Я, але основний акцент робиться не тільки на герменевтиці та наративістиці, а й на методах конструювання Я. Передусім їх цікавить, як воно говорить, як представлено в дискурсі [16]. Тобто головна роль відводиться мові як способу формування і конструювання ідентичності.

П.Рікер увів навіть поняття наративної ідентичності, вважаючи, що особистість виявляє своє існування лише в процесі оповідання історій. Установити ідентичність – значить відповісти на запитання «Хто це зробив?», «Хто автор?» Відповісти на запитання «Хто?» можна лише, розповівши історію життя. Об'єктивна історія не так багато може сказати про дії цього «Хто?» Тому його ідентичність повинна називатися наративною ідентичністю, а відтак індивіди конструюються в їх ідентичності, створюючи й розробляючи наративи, які стають для них дійсною історією [11]. Іншими словами, саме наратив формує ідентичність, надає структурованість та узгодженість різним життєвим подіям, тим самим створює почуття тотожності зі своїм Я, відчуттю себе.

Висновки. Отже, соціально-психологічні підходи до проблеми вивчення ідентичності транслюють ретроспективу поглядів різноманітних дослідників, у яких вони розкривають поняття «ідентичність» з різних боків. У цих підходах простежується явний перехід від дослідження окремих компонентів ідентичності до дослідження його як цілісного інтегрального явища психічної діяльності

особистості. Проаналізовані підходи дають нам фундаментальні знання про особливості ідентичності, а також демонструють нам множинність поглядів на вказане явище.

Таким чином, особистісна ідентичність – це певна сукупність конструктивів (набір рис), які описують і формують людину, подібну самій собі та відмінну від інших, включають її соціокультурну репрезентацію. Найбільш продуктивним підходом, на наш погляд, є психологічна герменевтика, оскільки дозволить нам продемонструвати ідентичність підлітка через його наративи в текстуальному кіберпросторі.

1. Белинская Е. П. Социальная психология личности / Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект пресс, 2007. – 301 с.
2. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
3. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман. – М., 2000. – 304 с.
4. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М. : Изд. группа “Прогресс”, 1996. – 344 с.
5. Иванова Н. Л. Социальная идентичность, теория и практика / Н. Л. Иванова, Т. В. Румянцева. – М. : Современный гуманитар. ун-т, 2009. – 453 с.
6. Капрара Дж. Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон. – С. Пб., 2003. – 638 с.
7. Келли Дж. Теория личности / Келли Дж. – С. Пб. : Речь, 2000. – 249 с.
8. Короленко Ц. П. Идентичность в норме и патологии / Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В., Загоруйко Е. Н. – Новосибирск : Изд-во НГПУ, 2000. – 256 с.
9. Потапчук Т. В. Идентичність: основні підходи до визначення сутності поняття / Т. В. Потапчук // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 3. – С. 14–21.
10. Стефаненко Т. Г. Социальная психология этнической идентичности : дис. ... д-ра психол. наук / Т. Г. Стефаненко. – М. : МГУ, 1999. – 528 с.
11. Рикёр П. Время и рассказ / П. Рикёр. – М. ; С. Пб., 2000. – Т. 1. – С. 42–106.
12. Чепелева Н. В. Идентичность личности в контексте психологической герменевтики / Чепелева Н. В. // Актуальні проблеми психології. – Т. 2 : Психологічна герменевтика. – К., 2006. – Вип. 4. – С. 5–15.
13. Bruner J. The narrative construction of reality / J. Bruner. – Critical Inquiry, 1991. – P. 1–21.
14. Campbell D. T. Stereotypes and the perception of group differences / Campbell D. T. // American Psychologist. – 1967. – P. 817–829.
15. Cooley C. H. Social Process / Cooley C. H. – NY, 1918. – P. 19–21.
16. Crossley M. L. Introducing narrative psychology. Self, trauma and the construction of meaning / Crossley M. L. – Philadelphia : Open university press, 2000. – P. 1–13.
17. Mair M. Psychology as storytelling / M. Mair // International Journal of Personal Construct Psychology. – 1988. – Vol. 1. – Issue 2. – P. 125–137.
18. Marsia J. E. Ego identity status: Relationship to change in Self-esteem, «general maladjustment» and authoritarianism / Marsia J. E. // Journal of Personality. – 1967. – № 35. – P. 118–133.
19. Matteson D. R. Adolescence today / D. R. Matteson // Sex roles and the search for identity. Homewood (Ill). – Dorsey press, 1975. – 400 p.
20. Sherif M. In common predicament: Social psychology of intergroup conflict and cooperation / M. Sherif. – Boston, 1996. – 192 p.
21. Rorty R. Contingency, irony, and solidarity / R. Rorty. – New York : Cambridge University Press, 1989. – 203 p.